
GESCHIEDENIS- VERHAAL OF WETENSCHAP?

DR. I.N. BULHOF-RUTGERS

I

Inleiding

De titel van deze conferentie, verhaal of wetenschap, lijkt uit te gaan van de gedachte dat een verhaal niet wetenschappelijk kan zijn, en een wetenschappelijk vertoog geen verhaal. Op deze gedachte kunnen we op verschillende manieren inhaken. We kunnen ons bijvoorbeeld afvragen of het wetenschappelijke en het literaire vertoog altijd antithetisch tegenover elkaar gestaan hebben. Een blik op de geschiedenis wijst uit dat dit niet het geval is. De notie dat een verhaal niet wetenschappelijk kan zijn, stamt uit de negentiende eeuw. Eerst in die tijd ontstond de consensus dat een verhaal, meer algemeen, literatuur, over een fictieve wereld gaat, en een wetenschappelijk vertoog over de werkelijkheid.

Dat wetenschap en literatuur pas aan het begin van de vorige eeuw uit elkaar groeiden, stelt ons voor het probleem hoe het kon gebeuren dat lange tijd als eenheid werd ervaren wat naar ons gevoelen zo ver uit elkaar ligt, en hoe het tenslotte tot een scheiding kwam.

We kunnen ons voorts afvragen waarom in onze tijd de vraag wetenschap of literatuur toch weer gesteld wordt. Is de tegenstelling waar wij zo vertrouwd mee zijn bij nader inzien misschien niet zo vanzelfsprekend? Wat betekent de vraag "wetenschap of literatuur" in onze tijd?

Het wil mij voorkomen dat de discussie over dit laatste onderwerp samenhangt met de desillusie over effect en resultaten van de wetenschap, die zich met toenemende kracht in onze tijd baanbreekt. In de geschiedwetenschap en andere disciplines heeft deze desillusie een hernieuwd onderzoek op gang gebracht naar de relatie tussen taal en werkelijkheid; wat de geschiedwetenschap betreft, tussen het verhaal en de werkelijkheid van het verleden. Sommige geschiedfilosofen stellen in dit verband uitdagend de vraag of het historische verhaal wel ergens op slaat — of het niet een fantasievolle constructie van de historicus is, die niets met de werkelijkheid van het verleden uitstaande heeft. Het antwoord daarop van de kant van practizerende historici is doorgaans een van grote verontwaardiging — want wat zou dan nog waar van onwaar, ge-

schiedenis van mythe, of, erger nog, geschiedenis van propaganda onderscheiden?

Bij de bezinning op de referentialiteit van het historische verhaal kan, naar het mij voorkomt, een onderzoek naar de vorm van vertogen over wetenschappelijke onderwerpen een belangrijke inleidende rol spelen. Daarom wil ik in dit essay eerst aandacht besteden aan de vraag hoe het kwam dat wetenschappen (of proto-wetenschappen) zoals de natuurlijke historie en de *historia humana* lange tijd tot het domein van de letteren konden worden gerekend, en hoe vervolgens in de negentiende eeuw de wetenschap haar binding met de letteren verloor. In het tweede deel wil ik ingaan op de mogelijkheden en gevaren van de sceptische tendenties in de huidige geschiedfilosofie, waar het de vraag naar de kenbaarheid van het verleden betreft.

1. Aard van de kennis in een door retorica gedomineerde cultuur

Tot ver in de achttiende eeuw vormden wetenschap en literatuur een eenheid. Alle kennis-filosofische, theologische, medische, juridische, ethische, historische, en politieke kennis, en voorts kennis betreffende de natuur, wiskunde, poëzie, schilderkunst, architectuur, noem maar op, fungeerde in een cultuur waarin het gesproken woord belangrijker was dan het geschreven woord.¹ Of anders gezegd: waarin kennis in het teken van de 'klassieke' retorica stond. Teksten waren niet in de eerste plaats bestemd om al lezend in stilte geactualiseerd te worden, of om als stille opslagplaats van informatie te dienen; zij waren bedoeld om "ten gehore" gebracht te worden. Een geschreven tekst was veel meer dan nu het geval is een "conversation piece": discussiestuk, aanleiding voor wat echt belangrijk was: een gesprek of verhaal. Overdracht van kennis geschiedde in dit culturele kader voor een groot deel mondeling, door middel van voordrachten, recitaties en discussies. Ik noem dit soort kennis: vertelkennis. Vertelkennis betreft vooral overgeleverde kennis en is een zaak van eruditie.

Lange tijd had men het gevoel dat het kennisbestand, en daarmee de beschaving die op deze erudiete vertelkennis berustte, een precare verworvenheid van de mensheid was. Zij kon, zo dacht b.v. Voltaire, als gevolg van catastrofes, domheid en wat dies meer zij, gemakkelijk weer verloren gaan. Eerst Condorcet meende daarentegen vol optimisme dat de door de in zijn tijd sterk toegenomen spreiding van boeken het bestaande kennisbestand redelijk tegen verval beveiligd was. Vandaar dat hij ook kon gaan denken aan het verwerven van nieuwe kennis, aan de vooruitgang van kennis. Het vertrouwen op de gedrukte tekst als in de eerste plaats opslagplaats voor kennis die er is en blijft, *ook al wordt ze niet uitgesproken*, is één van de aanwijzingen dat de traditionele retorische cultuur aan belang verliest.

Omdat de in de teksten gefixeerde vertelkennis, uitgesproken, verteld moest worden, was zij met behulp van klassifiatorische schema's, verhalen en geheugensteunen² zo georganiseerd, dat het gemakkelijk te onthouden was. Voor eenieder toegankelijke, vaste formules, de *loci communes*, bevorderden eveneens het onthouden van de stof. Zo waren er formules voor helden, dieren, steden, veldslagen, heiligen, enz. Ook spreekwoorden en gezegdes werden graag gebruikt. Men leefde als het ware met tijdloze kennis in een tijdloos heden. Het reciteren, vertellen en discussiëren actualiseerde de vertelkennis in het heden, en maakten het *nu* tot een feestelijke gebeurtenis.

Een anecdote over een Arabische student (een student dus komend uit een cultuur die ook nu nog sterk door retorica beheerst wordt), illustreert de functie die het uitspreken van vertelkennis heeft. Er zou ergens in Amerika een brug gebouwd moeten

worden: een titanische arbeid, een groots gebeuren. Toen men ter plekke aankwam barstte de Arabische student in recitaties uit: over het verschijnsel brug, over slagen op bruggen geleverd, over het nut van bruggen, over wat die en die bij het overgaan van een brug gezegd had. Voor deze student had de brug zijn meest glorieuze bestaan in het universum van het gesproken woord. Pas in het gesproken vertoog kwam het onderwerp brug tot zijn recht. Daarbij vergeleken zakte het prozaïsche boren en graven voor het object brug als iets banaals in het niet. Het *gesproken* woord (het vertellen, de historiën, de legenden, de fabels) brengt de ware aard van bruggen in het licht; het stelt deze in het heden tegenwoordig, "presenteert" het.

Wie zich in een retorische cultuur in een vakgebied bekwamde, b.v. dat van de natuurlijke historie of de *historia humana*, werd dan ook niet geleerd om te letten op de *eigen* visuele observaties, of acht te slaan op het *eigen* oordeel over de plausibiliteit van het gezegde. Men werd integendeel geleerd te spreken en denken volgens verbale shablonen, meestal gedestilleerd uit de geschriften van de Oudheid. Tot in de achttiende eeuw converseerde en discussieerde men meer, en observeerde men minder dan tegenwoordig; men hechtte ook minder waarde aan het eigen kritische oordeel.

2. Betekenis van het woord *historia* vóór de negentiende eeuw

De op retorica georiënteerde cultuur vormde de context van het woord *historia* zoals dit vóór de negentiende eeuw werd gebruikt. In Aldrovandi's *Historia serpentum et draconum* vertelt de schrijver al het wetenswaardige over, en alles wat bekend is van slangen: slangen-goden, mythen en fabels over de slang, spreekwoorden en raadsels met slangen, heraldiek van slangen, bekende dromen over slangen, beeldhouwwerken van slangen, culinair en medisch gebruik van slangen en "gewone" biologische gegevens over slangen.³ Dergelijke vertellingen, naar ons gevoel een mengsel van feit en fabel en bestaande uit aaneengeregen anecdotes, lijken heel veel op de lyrische uitbarstingen van de Arabische student over het verschijnsel brug. Deze oude historiën laten zien dat hetgeen door ons als de aparte domeinen van wetenschap en literatuur wordt gezien (tussen haakjes: ook van natuur en mens), destijds als eenheid werd ervaren. Wetenschap was een kwestie van eruditie, boekenwijsheid, tekstwijsheid, leeswijsheid. Een man van de wetenschap was een geleerde, een geletterde. Een fabel over de slang was in zijn ogen niet minder leeswaardig, niet minder belangrijk dan een werkelijkheidsgetrouwe beschrijving van de huid van de slang.

Historia mundi of *historia draconum*: beide zijn, behalve informatief, ook onderhoudend. Dat zijn wij van literatuur gewend, maar niet van wetenschap. Maar tot in de achttiende eeuw was wetenschap een feestelijke aangelegenheid; het was onderwerp van elegante conversatie, iets om plezier aan te beleven. Voorbeelden daarvan zijn de diners met telescoopvertoningen van Galilei, het elegante onderricht dat Fontenelle gaf, en de amusante musicale lunch, door Benjamin Franklin geënceneerd.

Voor de verstrengeling van wetenschap en literatuur in vertellingen is het voorts tekenend dat in de achttiende eeuw het woord *roman* gewoon "verhaal" betekent, in de betekenis van zowel "waar" als "onwaar"verhaal. De term "roman" sloeg *wel* op een speculatief verhaal omdat het ging over connecties tussen gebeurtenissen en feiten die niet gezien konden worden. Goethe b.v. wilde een "roman" van de natuur schrijven; daarmee had hij niet een gefingeerd of romantiserend verhaal over de natuur op het oog, maar een verhaal over de natuur als geheel, over het systeem, of "samenstel",

van de natuur. Voorzover het beschreven geheel ondoordacht was, kon het verhaal trouwens ook "fabel" heten. Fabel betekende eveneens: een verhaal van weinig natuurgetrouwe observatie getuigend (in de negentiende eeuw is zowel met betrekking tot de "fabel" als tot de "roman" alleen de negatieve betekenis van onware en onserieuze verhalen overgebleven).

Tekenend voor de verstrengeling van wetenschap en literatuur zijn tenslotte de effecten die de Copernicaanse revolutie gehad heeft in de literatuur. De nieuwe wetenschappelijke voorstellingen van de kosmos veranderde het "literaire spreken" over het universum. Er ontstond een lyriek van de oneindige ruimte en van de nietigheid van de mens. De onbelangrijke plaats van de mens in het heelal werd gecompenseerd door lyrische uitdrukkingen van grootheid van de mens als kennend subject die dat grootse heelal dan toch maar begreep.⁴ Zo is bijvoorbeeld het vroege werk van Kant, *Die Theorie des Himmels*, ook al gaat het over fysica, een uiterst leesbaar, poëtisch, beeldend, bijna lyrisch geschrift. Een roman zou je zeggen. In dezelfde periode las Kant nog gedichten voor op zijn colleges!

3. Het ontstaan van het eigen domein van de wetenschap

De eenheid tussen literatuur en wetenschap hield stand tot de tijd waarin redelijkheid en empirie, beide attributen van het moderne subject zoals zich dat sinds de zeventiende eeuw ontwikkelde, het kaf van de fabels, d.i. van al die kennis die men "van horen zeggen" had, scheidde van het koren van de feiten, de harde werkelijkheid. Het rationalisme streed tegen de fabels, tegen de "onwetenschappelijke" verhalen, op grond van wat het geestesoog, de rede, achter het uiterlijk van de dingen ontwaarde — oorzaken, structuur, systeem; het empirisme streed ertegen op grond van wat het lichaamsoog observeerde. Tesamen ondermijnden rationalisme en empirisme het prestige van de traditie: of, om precies te zijn, van de door de traditie overgeleverde vertelkennis, de steeds weer herhaalde en opgehaalde kennis die in de retorische cultuur zo belangrijk was geweest. Kennis moest worden zekergesteld. Het moderne subject kon niet met onzekerheid leven, hij wilde weten waar hij aan toe was; hij wilde weten of het vertelde waar was of niet; of het echt zo was, of "maar" een fabel. Alle traditionele vertelkennis moest voortaan eerst door het subject getoetst, geratificeerd worden, wilde het als kennis blijven gelden; dan kon het in het kennisbestand opgenomen blijven. Wat aan de toets niet voldeed, werd overboord gezet. Het is boeiend gade te slaan hoe in de loop van de achttiende eeuw in natuurlijke historie en historia humana (maar b.v. ook in de kosmologie) de scheiding tussen enerzijds het systeem en anderzijds de losse feiten; tussen enerzijds kennis verworven door het met de (eigen) ogen "zien" en anderzijds kennis van "horen zeggen" (fabels); en dus tussen enerzijds de wetenschap en anderzijds de literatuur, zich begint te profileren.

a. Strijd van de rede (het geestesoog) tegen de fabels

De kennis die het geestesoog van de rede verschaftte, gold van oudsher als "filosofische" kennis. De man van filosofie en wetenschap die het Zijn achter, in of van de dingen (physica) bestudeerde, bedreef *philosophia naturalis*, natural philosophy.

Het betrof kennis van wat onzichtbaar was; van oudsher de oorzaken, sinds de zeventiende eeuw in toenemende mate de door het subject onderkende gehelen.⁵ De boeken van achttiende eeuwse erudiete vertellers als b.v. de Franse 'philosophes' handelden qua inhoud steeds meer over rationele, door de rede onderkende ordeningen, taxonomieën en systemen, doordat zij het geestesoog bij voorkeur gericht hielden op de orde van het geheel, het systeem dat de delen tot een eenheid verbindt, begonnen de losse anecdotes in de presentatie van kennis, d.w.z. de historiën met hun annalen, legenden en fabels, uit de toon te vallen. De nieuwe *inhoud* van het verhaal (de orde of het systeem), bracht zo een nieuwe *vorm* met zich mee: die van het geordende geheel. Laat ik enkele voorbeelden geven. Voltaire, "philosophe", "homme des lettres", sprak inzake de *historia humana* van een *philosophie de l'histoire*: het verhaal van het door de rede ontwaarde systeem van de geschiedenis, dat achter de veelheid van historische anecdotes schuil ging. De *philosophie de l'histoire* zou de verzinsels, de fabels van de priesters, moeten vervangen. Rode draad en organiserend principe van dit nieuwe verhaal over de geschiedenis was wat er te vertellen viel over de groei van de rede en van de daarop gegroundveste beschaving. De orde van het geheel was wat bij Voltaire in het historisch verhaal het belangrijkste was. Over de kerkgeschiedenis van de Abbé de Fleury zei hij misprijzend dat het geen geschiedenis was, maar slechts geschiedenissen, verhaaltjes. Daarnaast toetste Voltaire de door de traditie overgeleverde verhalen aan de rede, het verhaal over Romulus en Remus b.v. vond hij onzin. Dat hoorde niet in de geschiedenis thuis, maar in het rijk der fabelen.

Als Voltaire schreef ook Edward Gibbon zijn *Decline and Fall* in zijn hoedanigheid van "philosophe", als erudiet, algemeen beschaafd persoon, die met anderen in discussie is. Als achttiende eeuwse verteller blijft hij in zijn geschiedverhaal voortdurend aanwezig: hij richt zich tot zijn lezers, zijn gehoor; geeft commentaar, evalueert. Als filosoof-historicus, schrijvend 'zonder bindingen aan een partij, alleen geïnteresseerd in de waarheid en de oprechtheid van de geschiedenis, en geleid door de meest gematigde en kundige gidsen', voelde hij zich uiterst "modern". Maar de lezer die dit verhaal nu leest, voelt de vraag in zich opkomen of Gibbon het masker van geleerdheid gebruikte om verhalen te vertellen, of het masker van de stijl om tot kennis bij te dragen.⁶ Naar ons besef hebben Gibbon en de andere "filosofisch" geïnspireerde achttiende eeuwse verhalen over het verleden qua stijl en inhoud meer met literatuur te maken dan met wetenschap. Wat niet betekent dat b.v. Gibbon zelf niet een heel duidelijk onderscheid maakte tussen "a tale amusing enough" en "a fair and authentic history". Alleen: zijn criteria voor wat echte geschiedenis en alleen verhaal was, verschilden van de onze. Ditzelfde geldt trouwens voor de middeleeuwse vertellingen: ook in die tijd maakte men het onderscheid tussen echte geschiedenis en fictie; maar de criteria verschilden.⁷

b. Strijd van de empirie (lichaamsoog) tegen de fabels

In de mondelinge overdracht van de door klassieke retorica gedomineerde cultuur kwam het in wetenschappelijke en andere discussies niet aan op het zelf toetsen of observeren, d.i. het zelf met het lichaamsoog zien van hoe de zaken in elkaar zitten. W. Lepenies wijst er in *Das Ende der Naturgeschichte* op, hoe weinig empirisch, hoe retorisch wetenschappelijke vertogen nog lange tijd waren.⁸ Voor elke te berde gebrachte opvatting bestonden uitstekende bewijzen, zoals experimenten en voorbeel-

den; de voorbeelden, die als even concrete bevestiging golden als de experimenten, waren ontleend aan literaire bronnen, aan het rijk der fabelen.

Buffon, de beroemde vertegenwoordiger van de natuurlijke historie, stond kritisch tegenover een schrijver als Aldrovandi; hier was naar zijn mening geen sprake van beschrijvingen, alleen van legenden. Toch bevatte ook Buffons natuurlijke historie nog niet veel empirische (traditionele) elementen. Buffon vertegenwoordigt dan ook typisch de vroege fase in de geschiedenis van de natuurlijke historie, waarin retoriek nog zegevierde over observatie, over de empirie.⁹ In de loop van de achttiende eeuw veranderde het klimaat. Voor het toenemende belang dat aan de empirie in de wetenschap gehecht werd, is tekenend hoe de waardering van Buffons werk verschoof van de tekst naar de illustraties van de experimenten, verricht en getekend door de arts Daubenton. Buffon zelf beschouwde zijn tekst nog als veel belangrijker dan de illustraties, niet alleen op grond van persoonlijke ijdelheid, mogen we aannemen, maar ook omdat in een literaire cultuur teksten hoger werden aangeslagen dan plaatjes. Maar de vertaler van Buffons natuurlijke historie in het Duits, Albert von Haller, merkte al op dat de obscure Daubenton zich in zijn afbeeldingen eigenlijk veel meer aan de natuur hield — en dus een betere wetenschapper was — dan de beroemde Buffon.¹⁰

4. Ontstaan van een eigen domein en stijl van de wetenschap

Niet alleen inhoud en vorm of opzet van het wetenschappelijk vertoog veranderden, ook de stijl ervan. Lyrische en poëtische elementen verdwenen, evenals persoonlijke ontboezemingen. Aan poëzie doen werd voor een man van de wetenschap verdacht. Albert von Haller, de vertaler van Buffon, was al zo verstandig om een scheiding aan te brengen tussen zijn poëzie en zijn wetenschappelijk werk. Hij deed zijn gedichten als "moeizame kleinigheden" af en sprak gekscherend van zijn "poëtische" of "dichterlijke ziekte".¹¹ In de inleiding van zijn Duitse uitgave van Buffon schreef hij dat het Duits geen poëtische, onwetenschappelijke woorden als "caprice" ("caprice de la nature") kende, en dat het daarom veel geschikter was voor het schrijven over wetenschap dan het Frans. Kant hield tegelijkertijd op met het voordragen van gedichten op college. De belangstelling voor de schrijfrant, de stijl van een wetenschappelijk verhaal of verhandeling taande: een man van de wetenschap had wel wat belangrijkers aan zijn hoofd.

Buffon was nog een groot stylist geweest, de verpersoonlijking van de achttiende eeuwse opvatting dat helder denken en helder schrijven onverbrekkelijk met elkaar verbonden zijn. Maar spoedig begon men het Buffon aan te rekenen dat hij zo'n goed stylist was. Een echte goede stijl is gevolg van de werking van de waarheid zelf, van de dingen zoals ze zelf zijn. Buffons bloemrijke stijl begon de indruk te wekken een substituuut voor de waarheid te zijn. Het werd hem verweten dat hij de hele natuur naar menselijke behoeften ordende. Daardoor werd de wetenschap van de natuur gedegradeerd tot een "practische wetenschap", een menselijke aangelegenheid, die niets met de "theorie" oftewel de "echte" wetenschap, waarin het gaat om de waarheid van de dingen zelf, te maken heeft! Betekent dit dat een goede wetenschappelijke stijl een onmenselijke stijl is? Het heeft er veel van.

Condorcets beoordeling van Linnaeus is tekenend voor de opkomst van een "echte wetenschappelijke" stijl. Linnaeus schrijft slecht, aldus Condorcet, hij gebruikt te veel technische termen, heeft een irriterende manier om alles tot tabellen te herleiden.

Zijn werken moeten dan ook eerder bestudeerd dan gelezen worden. Is dat dan zo erg, zo zijn wij nu geneigd te vragen, wat verwacht men anders van een wetenschappelijk werk? Condorcet daarentegen moest de "onleesbaarheid" — de onmenselijkheid — van een wetenschappelijk werk als dat van Linnaeus nog verdedigen: het was niet erg dat diens werk zo moeilijk was, aldus Condorcet, want Linnaeus geeft veel ideeën met weinig woorden, brengt nieuwe en belangrijke waarheden in onopgesmukte, eenvoudige stijl. Voor zo iemand kan het publiek inderdaad niet enthousiast worden. Maar, zo voegt Condorcet er dan aan toe, dat Linnaeus' werken zo moeilijk geschreven zijn, en niet voor het grote publiek toegankelijk, wijst er juist op dat het om heel belangrijke wetenschappelijke inzichten gaat.¹²

Tegenwoordig is het bijna zo, dat het feit dat iemand goed schrijft wordt uitgelegd als een teken dat hij geen goede wetenschapper is! Dat overkwam Buffon, maar ook b.v. J.H. v.d. Berg, P.J. Bouman en Johan Huizinga. En het feit dat iemand leesbaar schrijft wordt soms beschouwd als teken dat hij of zij niet diep denkt: zo oordelen de "diepe" Duitsers bijvoorbeeld over de "lichtzinnige" Fransen. Hoe duisterder hoe dieper!

Het opkomen van het wetenschappelijke vertoog kunnen we voor de *historia humana* illustreren met het voorbeeld van de grondlegger van de wetenschappelijke geschiedschrijving, Leopold von Ranke.¹³ Von Ranke verwierp voor het schrijven van geschiedenis het gebruik van het literaire vertoog. Hij verwierp ook de literaire wortels van de geschiedbeoefening. Von Ranke's aversie van de speculatieve geschiedfilosofie van Hegel — geschiedenis als onbewezen verhaal, als roman — is welbekend, ik zal er dus niet nader op in gaan. Maar waarom was hij bovendien tegen een literaire schrijfstijl? Was het niet genoeg om de speculatie te verwerpen?

Men weet hoe de jonge von Ranke, toen hij les moest geven in de klassieke talen, zich begon te realiseren dat de geschiedenis niet met de klassieke oudheid was gestopt; dat, hoewel niet door vermaarde auteurs beschreven en als vertelkennis in vertellingen opgenomen, sinds de val van Rome gebeurtenissen plaats hadden gevonden die wel degelijk van het grootste belang waren geweest. Besloten om "de onbekende zee" die zich tussen de klassieke oudheid en het heden uitstreckte "in kaart te brengen", besloten dus om *nieuwe* kennis aan het licht te brengen, viel von Ranke het verschil op tussen de portretten die historici gemaakt hadden van historische figuren als b.v. Lodewijk de XIe of Karel de Stoute. Dit was voor hem aanleiding om de bronnen uit de tijd zelf, documenten en verslagen van ooggetuigen, te raadplegen. Tot zijn verbazing bevond hij dat "vergelijkenderwijs sprekend, de *waarheid* (mijn cursivering, I.B.) veel boeiender en mooier was dan de *roman*". Nu nam hij het besluit om voortaan alle eigen bedoelingen en alle eigen verbeelding te laten varen, en zich in zijn verhaal aan de feiten te houden. Hij wilde het verleden voor zichzelf laten spreken, eenvoudigweg door te rapporteren wat er precies gebeurd was, "wie es eigentlich gewesen". Von Ranke wilde m.a.w. het verleden beschrijven zoals het zichzelf aan de beschouwer aanbood. Precies op dezelfde manier begon ook de laat-achttiende eeuwse beoefenaar van de natuurlijke historie de voorkeur te geven aan exacte illustraties van dingen van de natuur, boven de door mensen geschreven teksten, dus boven de traditionele vertelkennis: dat liet ons de groeiende waardering voor de illustrator van Buffon zien. Het object van de beschrijving (natuur, verleden), was objectief, waar; wat de beschrijver daaraan toevoegde was subjectief, onwaar. Als nauwkeurig verslaggever van het verleden behoeft de historicus volgens von Ranke niet geschoold te zijn in de letteren om op objectieve manier geschiedenis te schrijven. Zoals hij zei: *Waar de gebeurtenissen zelf spreken, waar de pure samenhang laat zien hoe alles met elkaar verbon-*

den is, hoeft de schrijver niet veel woorden te gebruiken. Het enige wat een historicus nodig had was een gave voor empathie, een openheid om de wonderbare gebeurtenissen en figuren van het verleden zuiver waar te nemen.

In een voorwoord uit 1824 verdedigde von Ranke zijn saaie stijl. Geschiedenis behoorde niet in een elegantere stijl beschreven te worden. Een beschrijving van de details van het verleden kon niet anders dan "ruw, onverbonden, kleurloos en vermoeiend" zijn, omdat de dingen van het verleden zelf nu eenmaal zo zijn. "Exacte voorstellingen, beschrijvingen van feiten, contingent en onaantrekkelijk als deze mogen zijn, is ongetwijfeld de hoogste wet."

Uit von Ranke's teksten, zo weten en begrijpen wij, is de wetenschappelijke historicus als de organisator en verteller van het verhaal, als de commentator die lof en blaam aan de actors van het verleden toekent, verdwenen. Ook de poëzie is verdwenen. Zo werd von Ranke de vader van het anti-literaire realisme in de geschiedwetenschap, de school die stelt dat de goede historicus het verleden getrouw beschrijft, dat hij of zij het verleden niet, zoals latere constructivisten zouden stellen, op grond van verbeelding construeert of "schept".

Het zal uit het voorgaande duidelijk zijn, dat de opvatting van wat wetenschap is, in de negentiende eeuw heel anders geworden was dan in de periode daarvoor. Wetenschap is: empirische wetenschap, omdat het domein van de wetenschap de empirische werkelijkheid is; de werkelijkheid van dingen die men kan zien; het is een werkelijkheid zonder onzichtbare, ontestbare grootheden als b.v. een metafysisch systeem, of een zin van de geschiedenis of een menselijke ziel (en in het algemeen wat Kant de "noumena" noemde). De wetenschappelijke kennis die bij deze werkelijkheids- en wetenschapsopvatting past heeft twee kenmerken: het is kennis van wat gezien en getest kan worden; en het is, althans voor het grootste deel, nieuwe kennis die het terrein van het weten uitbreidt. Deze kennis wordt vastgelegd en opgeborgen; het is opslag-kennis. Maar opslag-kennis is niet bestemd om herhaald te worden. Integendeel, weet men het eenmaal en heeft men het opgeslagen, dan is de kous af. Ja, eigenlijk behoeft het niet geweten te worden, als men maar weet waar het staat! Eruditie is dan niet meer nodig. Tegenwoordig is bijna alle kennis opslag-kennis. Dit geldt ook voor de geschiedwetenschap.

In onze dynamische maatschappij — die al lang werd voorbereid, maar die in de negentiende eeuw dominant werd — gaat het om de verovering van de werkelijkheid van de toekomst door middel van de groeiende schat van nieuwe kennis. Voor het celebreren van het heden en verleden in de vorm van verhalen vertellen gunde men zich geen tijd meer: daarvoor werd er te hard gewerkt, gezwoegd, gearbeid om de nieuwe inzichten te produceren — inzichten die als opslag-kennis moesten fungeren, als de sporten in de grote ladder van de wetenschap met behulp waarvan het gebouw van de toekomst werd opgetrokken. De verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening in de negentiende eeuw hield dan ook niet alleen in dat de geschiedwetenschap zich door middel van bronnenonderzoek empirisch opstelde, zoals we dat b.v. bij von Ranke zagen. Het hield ook in dat de geschiedbeoefening zich in dienst stelde van de gemeenschap en van de toekomst. Daardoor veranderde de inhoud van de historische studieën: historici legden zich erop toe een speciale studie te maken van de wetten der geschiedenis, of het articuleren van de identiteit van volkeren en gemeenschappen. Zij begonnen "relevante" onderwerpen te bestuderen.

De enge opvatting van wat wetenschap is, leidde al spoedig tot problemen waar het ging om de studie van mensen, met name in de geschiedwetenschap en

psychologie; men kon de onzichtbare "binnenwereld" van mensen, (b.v. met gevoelens, motieven, waarden, leven, dood, het onbewuste) toch niet negeren? Was daar van geen kennis, geen "wetenschap" mogelijk? In de jaren '80 begonnen de *Geisteswissenschaften* te stellen dat zij even "wetenschappelijk" waren als de *Naturwissenschaften*, alleen anders. In de Geisteswissenschaften werd het sinds Vico erkende verschil in de methode van *verstehen* voor de wereld van de mens en *erklären* voor de wereld van de natuur geaccentueerd. Deze tegenstelling is, zoals we weten, nog steeds actueel.

5. Ontstaan van een eigen domein van de literatuur

Het domein van de letteren was in de negentiende eeuw al evenzeer verengd als dat van de wetenschap¹⁴. Geschiedverhalen, biografieën, essays en rapportages van allerlei soort werden niet tot de "literatuur" gerekend. De literatuur die in plaats van het wijde rijk der letteren kwam, werd gereduceerd tot een klein en select corpus van quasi heilige teksten die door creatieve genieën — geïnspireerde kunstenaars — geschreven waren. Deze literaire teksten golden als veel hoogstaander dan de produkten van banale arbeid die in de laagvlakten van de industriële wereld gemaakt werden. Het Literaire Werk werd een object van cultus. Dat ook een literair werk een produkt van een arbeidsproces is, zowel op het sociale als op het individuele vlak, en in het arbeidsbestel van de tijd past, wordt pas in onze tijd weer ontdekt.

De literatuur nieuwe stijl diende niet meer om, als nog in de achttiende eeuw, aan een ieder die mee wilde spreken over de wereld, ideeën uit te leggen, gedachten over te brengen, en standen van zaken uiteen te zetten. Literatuur raakte geïsoleerd en werd elitair — een aangelegenheid van een elite van de geest; eigenlijk niet zo zeer een elite van mensen die zich hooghartig ver boven de wereld van de gewone arbeidende stervelingen verheven waanden; maar vooral van fijnvoelende mensen die zich in de harde kapitalistische wereld van competitie en winstbejag niet thuis konden voelen, en die van de nood van hun vervreemding de deugd van kritiek (in de vorm van literair werk) maakten.

Op de aloude retorica en loci communes werd in deze nieuwe constellatie neergezien. In de wetenschap, omdat men daarin nu uit was op het verwerven van nieuwe kennis; en in de literatuur, omdat het nu om de creativiteit van de schrijver ging. Zowel in de wetenschap als in de literatuur werd de retorica als napraten, en stereotiep denken, als verouderd beschouwd. Het gebruik van retoriek getuigde, zo meende men, van een bedroevend gebrek aan oorspronkelijkheid van de wetenschappelijke onderzoeker, die immers zelf onderzoek behoorde te doen; en van de literaire schrijver, die behoorde te putten uit *eigen* gevoel, *eigen* doorleving, *eigen* beleving.

Als gevolg van deze ontwikkeling zijn wij sinds de negentiende eeuw in feite geconfronteerd met twee talen (twee betoogtranten of vertogen) die ieder een eigen ideologie belichamen: die van de wetenschap en die van de literatuur. Het vertoog van de wetenschap is dor, moeizaam en strak; het is logisch opgebouwd en het houdt zich strikt aan de empirische werkelijkheid; het wetenschappelijke vertoog doet uitsluitend een beroep op de rede van de (meestal mannelijke) lezers. Het vertoog van de literatuur daarentegen is speels, levendig, beeldend en vereist

niet veel gespecialiseerde vooropleiding; het doet een beroep op het gevoel van de lezers (mannelijke en vrouwelijke).

Tussen het terrein van wetenschap en literatuur ligt sinds deze scheiding het niemandsland van de historie (met inbegrip van dat van biografie en essay) ingeklemd. Hier huist een soort amfibie, de geschiedschrijving die ondanks alle aan drang tot aanpassing aan het wetenschappelijke milieu hardnekkig eigenschappen van de literatuur bleef cultiveren. Als wetenschap bleef de geschiedwetenschap een "proto-wetenschap": met het toverwoord proto-wetenschap verklaren de filosofen, die nu eenmaal van oudsher de dingen naar hun wezen willen benoemen en klassificeren, het "achterblijven" van de geschiedbeoefening.

Dat filosofen met de geschiedschrijving in hun maag zitten bekommert de historici echter niet in het minst: een opvallende trek van de auteurs van historische teksten is juist steeds geweest dat ze, uitgaande van het standpunt dat geschiedenis-schrijven een handwerk is dat alleen in de praktijk geleerd kan worden, voor dit soort filosofische betersweterij Oost-Indisch doof gebleven zijn.

Ondanks de tendens tot verwetenschappelijking bood in het algemeen gesproken de geschiedschrijving weerstand aan deze druk, en wel doordat zeer vele van haar beoefenaars hardnekkig vasthielden aan de gewone omgangstaal, aan een verhalende stijl, en aan het belang van eruditie. In feite bleek de geschiedwetenschap zo een bolwerk tegen de verwetenschappelijking van het leven; een dam tegen de ontwaarding van heden en verleden in naam van een utopische toekomst. De geschiedbeoefening doet daarom denken aan een stuk beschermd natuurgebied waarin men ongestoord de fascinerende fauna van menselijk leven – van menselijke waardigheid en onwaardigheid – kan blijven bestuderen.

Of dit gebied ook het informatica-tijdperk zal overleven, zoals het tot nog toe het wetenschappelijke tijdperk overleefd heeft, zullen we moeten afwachten. Zoals in de achttiende eeuw de kennis van horen zeggen uitviel om plaats te maken voor kennis die men zelf gezien en getest had, zo kon het wel eens gebeuren dat in de nabije toekomst de kennis – met inbegrip van historische kennis – die niet in computers opgeslagen kan worden, uitvalt. Dat zou een omslag in onze cultuur betekenen die even ingrijpende gevolgen en even onvoorziene gevolgen zou hebben als destijds de omslag van de retorische naar de wetenschappelijke cultuur.¹⁵

Het zou kunnen gebeuren, dat onder invloed van de informatica de geschiedbeoefening uiteindelijk toch verwetenschappelijkt, inhumain wordt. Maar het kan ook zijn, dat de wetenschap van karakter verandert: dat b.v. de wetenschap en de literatuur weer dichter bij elkaar komen. Dat zou voor de geschiedwetenschap betekenen dat zij met haar traditionele literaire kenmerken niet een relict uit een voorbij en verouderd verleden is, maar integendeel een voorhoederol vervult (of vervullen kan) in de reflectie op de verhouding tussen wetenschap en literatuur in het algemeen.

II De vraag "wetenschap of literatuur" nu

1. Desillusie. Het voorbeeld van Hayden White

In onze tijd komt de vraag hoe wetenschap en literatuur zich tot elkaar verhouden voort uit een groeiende twijfel of het vertoog van de wetenschap wel het mo-

nopolie van de waarheid heeft, sterker: of mensen überhaupt wel waarheid kunnen spreken, d.w.z. waarheid als min of meer getrouwe afbeelding van de empirische werkelijkheid. Ook in de geschiedwetenschap vinden wij deze twijfel. Als voorbeeld daarvan kies ik Hayden White.

In 1973 publiceerde White zijn *Metahistory*. White betoogde hierin dat geschiedverhalen "verbale ficties" zijn; deze ficties, zo stelde hij, hebben meer met *literatuur* dan met *wetenschap* van doen. Er zijn weliswaar historische feiten, maar deze feiten hebben op zichzelf genomen geen zin of betekenis (*meaning*). De historicus legt in deze feiten een zin door ze een plaats toe te wijzen in een verhaal. De historicus schept de structuur van dit verhaal, en eerst vanuit deze structuur krijgen de uit het geheel van de verleden werkelijkheid gelichte feiten hun zin. Die zinging is dus subjectief; de zin heeft niets met het verleden "zoals het werkelijk geweest is" te maken. Er is, zo bezien, eigenlijk geen verschil tussen mythe en geschiedenis, tussen verhaal en wetenschap. Dat het verhaal van de historicus ons zinvol voorkomt en ons in veel gevallen overtuigt, komt niet, aldus White, doordat de historicus ons met zijn bronverwijzingen en logische, rationele verklaringen heeft overtuigd van de waarheid van zijn presentatie, maar doordat het verhaal in ons een herkenning teweegbrengt op grond van een bestaande literaire vorm waarmee wij, als participanten van dezelfde cultuur als de schrijver vertrouwd zijn. Dit wil zeggen dat wij dus niet op empirische en redelijke, maar op esthetische en emotionele gronden overtuigd zijn. Geschiedverhalen moeten, volgens White in een later artikel, niet gelezen worden als "unambiguous signs of the event they report" maar als "symbolic structures, extended metaphores, that 'liken' the events reported in them to some form with which we have already become familiar in our literary culture." ¹⁶

White's boodschap is duidelijk: geschiedenis is geen wetenschap, het is literatuur, en wel omdat historische feiten altijd in het kader van een verhaal staan. White lijdt daar niet in het minst onder: hij acht het in tegendeel een groot voordeel dat op deze wijze het ideologische karakter van alle geschiedvoorstellingen bewust gemaakt wordt. En bovendien vraagt White zich af of het wel zo erg is als geschiedenis literatuur zou zijn. Vertegenwoordigt literatuur niet ook een vorm van waarheid — is niet "great fiction" een "illumination of a world that we inhabit along with the author?" ¹⁷

Wat is er, zo willen wij ons nu afvragen, in dit soort stellingen aan de hand? Ik zou het zo willen formuleren: deze stroming in de geschiedwetenschap past in de context van het huidige verzet tegen de pretentie van het negentiende eeuwse realisme in literatuur en wetenschap, met name tegen de in dat realisme toegedekte aanwezigheid van het vertellende, construerend subject.

2. Verzet tegen de fictie van "realisme" en autonoom scheppend subject in wetenschapsfilosofie en literatuurfilosofie

Verzet tegen het realisme zien we zowel in de literatuur en in literaire kritiek, als in de wetenschapsfilosofie. De aspiratie "realistisch" te zijn, was in de literatuur van de negentiende eeuw een kortstondige episode. Postmoderne auteurs als Virginia Woolf, James Joyce, waren allang bezig het fictieve element in de "realistische" presentatie van de werkelijkheid aan te tonen. Ik behoef er hier niet nader op in te gaan.

Het verzet tegen de fictie van het realisme in de wetenschap kreeg belangrijke impulsen aan het einde van de vorige eeuw, toen schrijvers als Ernst Mach e.a. er de nadruk op legden dat wetenschappelijke theorieën nooit meer dan hypothesen zijn, menselijke constructies, die over de werkelijkheid niets zeggen. Het construc-

tivisme in de wetenschap ebde echter weg, en ontving eerst in de jaren zestig van onze eeuw weer nieuwe impulsen van auteurs als Stephen Toulmin, Thomas Kuhn en anderen.

In onze tijd is het culturele klimaat van dien aard dat de geschriften van deze initiatiefnemers veel gehoor hebben gevonden. Een groot denkproces is op gang gebracht in de wetenschapsfilosofie over de vraag naar wat "wetenschap" en "empirische werkelijkheid" eigenlijk zijn. Door toedoen van de wetenschapsgeschiedenis en -filosofie blijkt steeds duidelijker dat het in wetenschappelijk onderzoek en in het opstellen van wetenschappelijke theorieën die als referentiekader voor dit onderzoek fungeren, de verbeelding een grote rol speelt: er gebeurt in het wetenschappelijk bedrijf heel wat meer dan het vaststellen van feiten. Voorts blijkt dat de wetenschappelijke taal vol retorische stijlfiguren zit.¹⁸ Staat de wetenschap soms toch nog dichter bij de literatuur dan men lange tijd gemeend had? Zijn empirische werkelijkheid en fictie, wetenschap en literatuur verstrengeld gebleven, ondanks alle pogingen om ze uit elkaar te halen, ondanks alle pogingen van het moderne autonome subject om vaste grond onder de voeten te geven?

Parallel hiermee gaat men zich in de literatuurwetenschap omgekeerd afvragen of literatuur wel zo "onwerkelijk" is als het vanuit het wetenschappelijk perspectief leek. Op deze nieuwe ontwikkelingen in de literatuurwetenschap wil ik kort ingaan.

3. Ontwikkelingen in de huidige literatuurwetenschap. Herontdekking van de achttiende eeuw

Sinds de Romantiek werd literatuur, zoals we zojuist zagen, zo niet met een hoofdletter geschreven dan toch er mee gedácht. De huidige literaire kritiek daarentegen probeert de Literatuur te bevrijden van de mythe van verhevenheid die in de Romantiek een deel van de letteren op een voetstuk geplaatst heeft. De literaire kritiek van Jausz e.a. benadert het boek, de tekst als een produkt als andere produkten in de samenleving: als vrucht van een arbeidsproces, zoals schrijven, drukken, verkopen; als een winstobject; en als drager van een ideologie. De literatuur is zo van een eenzame ijle hoogte waar zij sinds de Romantiek bivakkeerde teruggebracht naar de laag-bij-de-grondse industriële maatschappij. De werkelijkheidsbetrokkenheid, in de zin van: maatschappijbetrokkenheid, werd zo ontdekt, en bovendien bleken teksten gewone dingen te zijn. De schone kunsten zijn niet meer schoon, maar gewoon. Het zijn gewoon weer: kunsten, vaardigheden.

Is de literaire tekst zo enerzijds een gewoon ding geworden, anderzijds worden de restanten van het negentiende eeuwse realisme in filosofie en wetenschap, met inbegrip van de geschiedwetenschap en literatuurwetenschap, opgeruimd. Geen enkele wetenschappelijke of literaire tekst, ook de meest "realistische" niet, kan, zo beseft men nu, ooit een trouwe weergave van de werkelijkheid zijn.

In de negentiende eeuw had Nietzsche dat ook al gezegd — en dat verklaart de huidige belangstelling voor deze denker.¹⁹ Alle teksten zijn uiteindelijk transposities, uitgebreide metaforen, zoals White ook stelde: vertalingen van geselecteerde beelden uit de werkelijkheid in woorden.²⁰ De woorden en datgene waarnaar deze woorden pretenderen te refereren, corresponderen geenszins met de dingen. In de wetenschap kan dus net zo min als in de kunst of literatuur, waarheid (in de oude zin van correspondentie tussen woorden en dingen) gesproken worden. Waarheid wordt zo als een fictie ontmaskerd.

En niet alleen waarheid. Ook de autonomie van het subject dat dit soort waarheden zogenaamd "vindt" en vervolgens uitspreekt wordt als fictie ontmaskerd.

De verteller van het literaire en historische verhaal (ook het film-verhaal), dat is degene die de feiten, de karakters en de gebeurtenissen tot één geheel samenvoegde, placht in de negentiende eeuw (vgl. von Ranke) te doen alsof het hele historische verhaal zich precies zó in de geschiedenis zelf had afgespeeld; de literaire auteur deed alsof het hele verhaal als één geheel op zichzelf stond, zonder bindingen met hem als verteller, of met de historische, maatschappelijke en culturele context waarin hij het verhaal vertelde. Hetzelfde geldt voor de wetenschappelijke onderzoeker.

Precies dat kunstvol gecomponeerde geheel wordt nu aan de kaak gesteld als een "literaire", d.w.z. door woorden bewerkte en door fantasie gevormde fictie. De wereld vormt niet één geheel; het verloopt niet continu in de tijd; het is niet continu in de ruimte. Die eenheid is het werk van de verteller, die alle naden en verbindingen zorgvuldig heeft weggewerkt. De verhalen en gebeurtenissen, *Historie* en *Geschichte*, zo stelde ook White, zijn uitdrukkelijk *niet* hetzelfde.

En wie is de verteller, en wie eigenlijk de auteur? De literatuurwetenschap wijst als de "ware" auteurs van dit soort verhalen de traditie, de taal, de cultuur aan. Teksten citeren elkaar, teksten verwijzen naar elkaar. Teksten vormen een eigen, in zichzelf besloten wereld, waar ook de zogenaamde scheppende schrijver de gevangene is. De literaire verteller die (onzichtbaar) *binnen* het literaire verhaal staat, en vanuit wiens perspectief het verhaal geschreven is; en de historicus die (even onzichtbaar) *buiten* het verhaal blijft, maar de historische data op dezelfde manier zijn perspectief oplegt, zijn niet zo almachtig als ze zelf dachten of als op het eerste gezicht lijkt.

Filosofen en literatuurwetenschappers van nu ontdekken inderdaad precies datgene, zo kunnen we stellen, wat in de negentiende eeuw verdoezeld, toegedekt, vergeten was. We kunnen dan ook constateren dat zij, bewust of onbewust, teruggrijpen op de opvattingen en verteltechnieken van de achttiende eeuw. Zo ontdekken wij, misschien tot onze verbazing, dat het oude achttiende eeuwse vertoog met zijn verstrengeling tussen wetenschap en literatuur niet ouderwets, kinderlijk of achterhaald is. Het blijkt dat de negentiende eeuwse antithese tussen werkelijkheid en fictie zelf een fictie is. Daarmee zijn wij terug in de achttiende eeuw. Bij White is het hernemen van achttiende eeuwse motieven al heel opvallend.

Aan het einde van zijn *Metahistory* erkent White²² dat zijn eigen benadering van de geschiedenis in genoemd boek een weerspiegeling is van de ironische conditie waaraan zowel de achttiende eeuwse geschiedschrijving als de eigentijdse academische geschiedschrijving voldoet. De huidige geschiedschrijving wordt, aldus White, gekenmerkt door als wetenschappelijke voorzichtigheid gecamoufleerde scepticisme, en door als objectiviteit en transideologische neutraliteit gecamoufleerd moreel agnosticisme.²³ Weliswaar verklaart White dan dat het juist zijn intentie geweest is deze ironische conditie te overstijgen, en wel door de weg vrij te maken voor een bewuste keuze door de historicus van één van de vele perspectieven op de feiten die naast het ironische perspectief mogelijk zijn. Deze keuze voor één perspectief zou dan aan moeten sluiten bij de morele en esthetische voorkeuren van de historicus, en zou dus tevens een politieke keuze betekenen. Juist dit door White bepleite bewustzijn van de eigen positie was kenmerkend voor de achttiende

eeuwse geschiedschrijving die immers niet schroomde om zijn eigen commentaar in zijn verhaal in te lassen, en aldus zijn standpunt ter discussie stelde.

Ook Gossman "herhaalt" in de presentatie van zijn studie over Gibbon's *Decline and Fall* op speelse wijze de achttiende eeuwse benadering van de geschiedenis.²⁴

Maar er zijn ook verschillen tussen de ironisten van toen en nu, en het voorname is wel dat de ironie van de achttiende eeuw door optimisme, en de ironie van onze eeuw daarentegen door pessimisme t.a.v. de vermogens van de menselijke rede wordt gevoed. De twintigste eeuwse ironisten, en dat geldt niet alleen voor historici, maar ook voor (wetenschaps)filosofen, lijken te aarzelen tussen enerzijds een gezond zichzelf met een korreltje zout nemen, en anderzijds een gevaarlijke vermoeidheid, grenzend aan défaitisme.

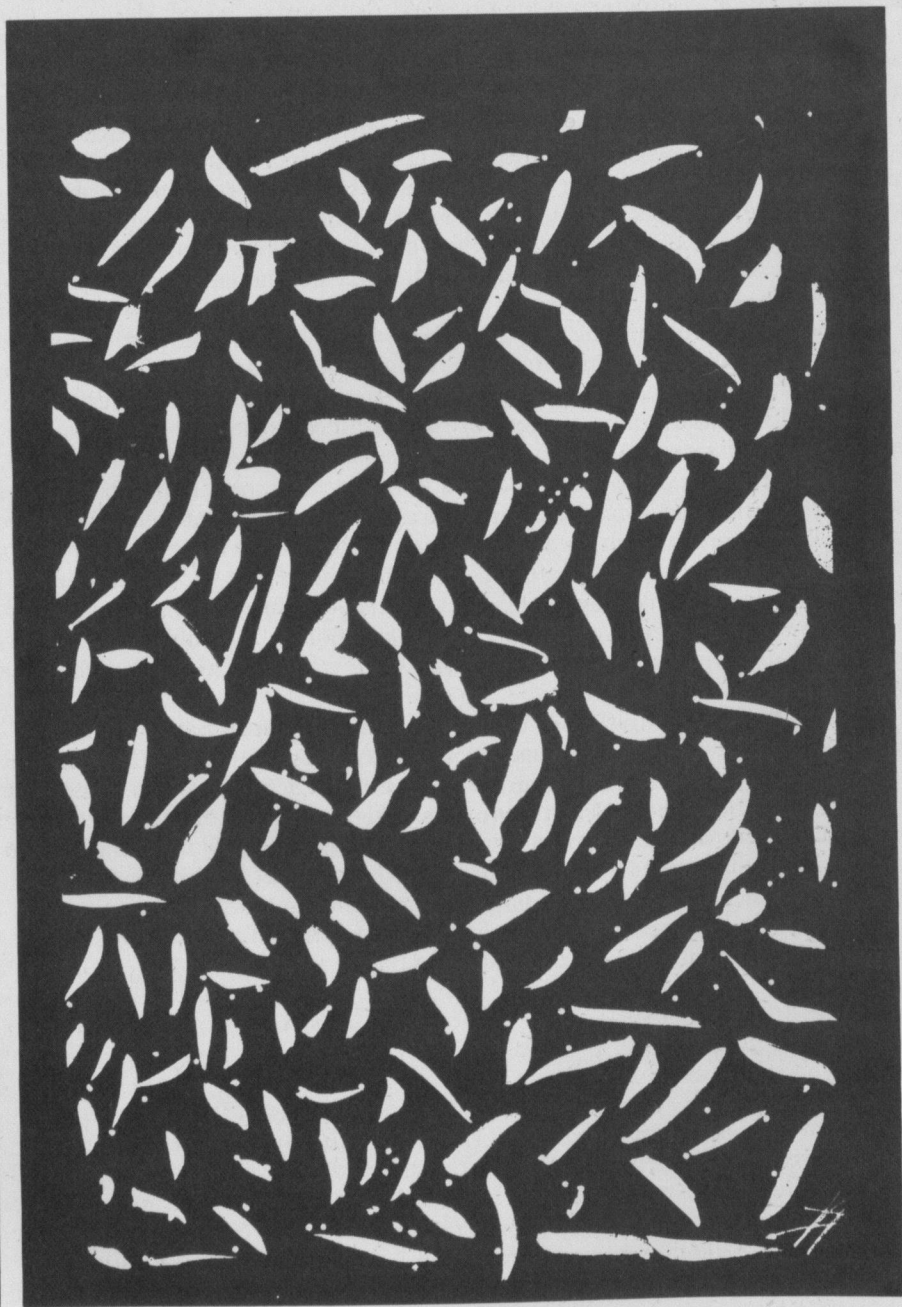
De achttiende eeuwse ironisten daarentegen waren honderd procent optimist. Zij schreven vanuit een optimistisch geloof in, ten eerste, de redelijkheid van hun lezers, die tegelijkertijd hun gesprekspartners waren; en in ten tweede, de mogelijkheid van het woord om de wereld en redelijke ideeën daarover te verwoorden en zo te communiceren aan anderen, om een gemeenschappelijke wereld te stichten. Zij namen zichzelf weliswaar met een korreltje zout, maar in de positieve verwachting dat men met redelijke mensen onder elkaar tot een redelijke positie zou kunnen komen, en dat men zo de wereld vooruit zou kunnen brengen.

De ironisten van onze tijd daarentegen schrijven vanuit een groeiende scepsis omtrent het menselijk vermogen om d.m.v. de rede de wereld te kennen, om de wereld in woorden weer te geven, of zich d.m.v. woorden voor elkaar verstaanbaar te maken; en wel omdat zij sceptisch ten opzichte van de redelijkheid en inzichtelijkheid van de wereld staan.

De conclusie van hun reflecties is dat het soort scheppende subjecten die zogenaamd hun eigen wereld, geschiedenis en gedachtensystemen maken, helemaal niet bestaan; dat er alleen subjecten zijn die denken dat ze scheppend bezig zijn, maar in werkelijkheid een speelbal zijn van overmachtige structuren zoals taal, verlangen, maatschappelijke krachten; subjecten die speler en gespeelde zijn. Zo is deze stroming er op uit de mensen tot bescheiden, omtrent zichzelf verlichte subjecten, met een sceptische, ironische instelling op te voeden, subjecten die beseffen dat hun subject-zijn niet verder kan gaan dan op velerlei wijze ervan te getuigen dat ze geen autonoom subject zijn

4. Historici en hun ware verhalen

Een droom, een illussie wordt door Hayden White e.a. opgegeven, een desillussie is gevolgd. De desillussie is dat ironischerwijze de waarheid van de wetenschap een fictie blijkt te zijn: de werkelijkheid is banaal of wreed (maar hoe weten we dat dan? Fictie?) en wij nietige mensen kunnen daar weinig aan veranderen; wij kunnen de werkelijkheid niet kennen, en dus ook niet beheersen. Wij blijven gevangen in ficties, mythen, illusies. Wij blijven vreemdeling in deze wrede wereld vol toevalligheden of accidenten; wij blijven vervreemd van het Zijn, het Ene, de Vader of de Moeder – of waarvan wij dan ook mogen dromen. Dit soort ideeën zijn niet meer dan projecties van ons verlangen. Een Zijn, of een wezen van de dingen bestaat niet, en er kan dus ook niet zoiets bestaan als een "waar spreken" –

waarbij met "waar spreken" een spreken bedoeld wordt dat de "ware" werkelijkheid, het "wezen" van de dingen weerspiegelt. Betekent dit nu dat men dan alles maar mag zeggen? Dat er, op de geschiedschrijving toegepast, niet zoiets kan zijn als een ethische eis tot verantwoorde geschiedschrijving? Hierover wil ik tot slot twee opmerkingen maken.

Het komt mij voor dat het ironische lachen van Hayden White e.a. in bondgenootschap met de lachers van de achttiende eeuw heel gezond is. Een dergelijk lachen houdt de afgrond die in de negentiende eeuw verdoezeld werd, en die nu herontdekt is, open: de afgrond tussen teken en werkelijkheid. Deze afgrond is bedreigend, omdat het spreken van waarheid onmogelijk schijnt te maken. Niemand wil graag illusies verliezen. Men ziet de afgrond liever niet. Dat blijkt ondermeer in de geschiedwetenschap! White's theoriën werden bepaald niet met gejuich begroet. Integendeel, een storm van verontwaardiging stak op. White werd gebrandmerkt als een enfant terrible, een spelbreker. Hem werd verweten niets te begrijpen van het echte spel, het eeuwen oude, nobele, echte Westerse waarheidsspel. "Waarheid" is in onze cultuur een centraal begrip en duidt een fundamenteel verlangen aan — vandaar de verontwaardiging.

De intentie om toch waarheid te blijven spreken ondanks alle theoriën die beweren dat het niet kan, beoogt Waarheid te beschermen, te koesteren, recht te doen. Maar wat is waarheid? Soms doodt de waarheid, door een teveel aan zekerheid, d.i. door de zelfverzekerdheid van de waarheidssprekers, de Waarheid. Dan wordt Waarheid langzamerhand waarheid — een triviale, banale correcte propositie, waarheid van het soort $2 \times 2 = 4$. Als het zover gekomen is, kan bewustmaking van het fictieve, voorlopige, onvolledige van alle door mensen geproclameerde waarheid, het verlangen naar wat *eigenlijk* bedoeld werd, het verlangen naar *echte* Waarheid, levend houden — b.v. door er op te hameren dat teken en betekende nooit kunnen samenvallen, anders was er immers niet sprake van een teken. Daarom is het goed om te lachen, om de pretentie door te prikken als zou iemand de waarheid in pacht hebben. Het breken, maar ook het in stand houden van het waarheidsspel hebben beiden een recht van bestaan, *zolang zij elkaar indachtig blijven*; zolang zij hun tegenpool blijven ervaren als een "reminder" dat het bij alle spel om Waarheid, en bij alle waarheid om spel gaat.

Het verabsoluteren van de eigen waarheid doodt Waarheid, zoals we juist zagen. Maar het ironiseren van de eigen waarheid kan even dodelijk zijn. De ironisch spelende subjecten lopen het gevaar hun "tegenspelers" niet au sérieux te nemen. Daarom is soms het spel geen echt spannend spel meer, maar een vermoeiend, vervelend schijnspel. Een spel dat de spelers niet meer ernstig kunnen nemen. En zo'n spel is gemakkelijk te doorbreken, b.v. door het soort mensen dat zichzelf en hun onspeelse machtsontplooiing dodelijk ernstig neemt; mensen die het verleden naar hun hand willen zetten, zoals gebeurt bij de geschiedvervalsingen achter het IJzeren Gordijn.

Zulke lieden willen niets liever dan het element van verwijzing naar Waarheid teniet te doen, om zo schaamteloos zichzelf in hun heden breed te kunnen maken. Zij proberen het woord, het teken, van hun kracht te beroven. In de barre omstandigheden van totalitaire staten blijkt dat het teken, alle ironie ten spijt, wel degelijk kracht heeft, echte zeggingskracht; en dat er dus wel degelijk Waarheid is waar mensen weet van hebben.

Daarom meen ik dat het zowel voor realisten als voor ironisten onder de literaire critici en historici, en de ironisten onder de wetenschapsfilosofen, van het groot-

ste belang is om te blijven zoeken naar een vertoog dat ondanks de afgrond die tussen teken en ding bestaat, het verlangen naar, en de achting voor Waarheid toch levend houdt; een vertoog waarin zó over de werkelijkheid gesproken kan worden dat we ons in ons spreken er van bewust blijven dat Waarheid buiten ons bereik ligt, en tegelijkertijd op Waarheid attent, bedacht blijven. White's opmerking, dat ook in literatuur, d.i. in literaire taal, waarheid gesproken wordt of kan worden biedt daartoe misschien een aanknopingspunt. (Overigens, ook Nietzsche had voor de verbinding tussen kunst en geschiedschrijving gepleit.)

Dit brengt mij tot de tweede en laatste opmerking. Ik begon dit essay met te zeggen dat we iets zouden kunnen opsteken van de oude vertogen waarin wetenschap en literatuur een eenheid vormden. Wat hebben we, op dit punt van ons onderzoek aangekomen, geleerd?

Laten we nog eens samenvatten. Het oude vertoog doet ons beseffen dat er nog een andere vorm van kennis bestaan heeft dan opslag-kennis, kennis dus als een zich uitbreidende hoeveelheid correcte uitspraken over wat is, of geweest is. Die andere kennis is het soort vertelkennis dat in retorisch georiënteerde culturen opgeld deed: erudiete kennis die niet iets nieuws brengt, maar die het oude herhaalt, vertelt, om aldus de wetenswaardigheden van het verleden opnieuw in het heden present te stellen. Door steeds opnieuw de oude overgeleverde verhalen te actualiseren werd het heden gecelebreerd en daarbij tevens het verleden, want tussen beide werd in die tijd weinig verschil ervaren.

Wat wij in de retorische vertogen aangetroffen hebben — en dat gaat terug op de klassieke oudheid — is een besef dat het verhaal, b.v. een verhaal over het verleden, het waard is om verteld te worden — mede omdat het onderwerp het waard is om herdacht te worden. Dat betekent dat het verleden er niet alleen gewoon geweest is, om zo te zeggen eventjes bestaan heeft om dan in vergetelheid te zakken, maar dat het op zo'n grootse wijze geweest is dat het er a.h.w. ondanks zijn afwezigheid nog steeds om vraagt om iedere keer opnieuw feestelijk in ons midden aanwezig gesteld (gepresenteerd) te worden. De "vader der geschiedenis", Herodotus, schreef zijn verhalen omdat hij een verleden dat onze achting verdient, wilde behoeden voor vergetelheid. Thucydides beschreef niet zomaar een oorlog, maar een grootse oorlog, die het waard was om herdacht te worden.

Is het niet zo dat ook nu historici "ware verhalen" over het verleden willen schrijven om aan de grootsheid, aan de "waarheid" ervan, recht te doen, en niet alleen om wetenschap in dienst van de toekomst te bedrijven? Is voor historici het aandragen van nieuwe kennis, van het soort opslagkennis dat in de moderne wetenschap zo belangrijk werd, niet tevens een middel om het verleden te gedenken? Daarmee zou de tendentie van historici om aan (ware) verhalen over het verleden vast te houden niet alleen verklaard maar ook gerechtvaardigd zijn. Want een "literair" verhaal leent zich beter tot gedenken dan een serie "wetenschappelijke" constatieve uitspraken.

Maar hoe een dergelijk "waar verhaal" er dan in de praktijk van onze tijd uit moet zien, in welke soorten van verhalen nu aan het verleden recht gedaan kan worden, dat is aan historici om uit te proberen — en uitdrukkelijk niet aan filosofen!

NOTEN

1. Zie hierover: W.J. Ong, *The presence of the Word: Some Prolegomena for Cultural and religious History*. New York, Simon and Schuster, 1970
Idem: Ramus, *Method and the Decay of Dialog*, Harvard University Press, 1958
2. Frances Yates, *The Art of Memory*, Chicago, The University of Chicago Press, 1966
3. Michel Foucault, *The order of things: an Archeologie of the Human sciences*, New York, Random House, 1973
4. Hartmut Böhme und Gernot Böhme *Das Andere der Vernunft. Zur Entwicklung von Rationalitätsstrukturen am Beispiel Kants*, Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1983, pp. 169-192
5. M. Foucault, *op cit.* p. 138
6. Stephen Bann, besprekingsartikel Lionel Gossman, *The Empire Unpossessed: An Essay on Gibbon's Decline and Fall*. in: *History and Theory. Studies in the Philosophie of History*, 22 (1983), pp. 199 - 207
7. Suzanne Fleischman, "On the representation of history and fiction in the Middle Ages", *History and Theory*, 22 (1983), pp. 278 - 311
8. Wolf Lepenies, *Das Ende der Naturgeschichte. Wandel kultureller Selbstverständlichkeiten in den Wissenschaften des 18. und 19. Jahrhunderts*, München, Hanser Verlag, 1976, p.64
9. *ibid.*, p. 159
10. *ibid.*, p. 157
11. *ibid.*, p. 136
12. *ibid.*, p. 155
13. Zie voor het volgende: Ilse N. Bulhof, "Imagination and interpretation in history" in *Literature and history: Literary form and historical understanding*, eds. Leonard Schulze and Walter W. Wetzels, New York, London, Langham, 1983, pp. 3 - 27
14. Zie hierover: Lionel Gossman, "History and Literatur: Reproduction or Signification" in: Robert H. Canary and Henry Kozicki, eds. *The Writing of History. Literary Form and Historical Understanding*, Madison, The University of Wisconsin Press, 1978, pp. 3 - 41
15. Zie over de gevolgen van computerisatie van de kennis : Jean-François Lyotard, *La Condition Postmoderne. Rapport sur le savoir*, Paris, Editions de Minuit, 1979
16. Hayden White, "The historical Text as literary artifact", in: R.Canary and H.Kozicki eds., *The Writing of History*, p. 52
17. *Ibid.*, p. 61
18. Ilse N. Bulhof, "Darwin's *Origin of Species*: wetenschap of poëzie? ", in : *De Revisor*, 1984, pp. 28 - 35
19. J. van Luxemburg, M. Bal, W.G. Wetsteijn, *Inleiding in de literatuurwetenschap*, Middelburg, Coutinho, 1982
20. Zie hierover : Mineke Schipper, *Realisme : de illusie van werkelijkheid in literatuur*, Assen, van Gorcum, 1979
21. Hayden White, "The Historical text", pp. 42, 51 - 52
22. idem, *Metahistory*, pp. 54 - 59
23. *Ibid.*, p. 433
24. S. Bann, *op. cit.*